

Ірина ГРИНИК

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті аргументовано доцільність впровадження соціально-психологічного тренінгу в освітній процес вищого педагогічного навчального закладу. Задекларовано шляхи реалізації тренінгової програми етнічно толерантної особистості. Визначено позитивну динаміку етнічної толерантності, що свідчить про ефективність впровадження тренінгу у превентивно-виховну роботу вищого навчального закладу зі студентською молоддю.

Ключові слова: толерантність, етнічна толерантність, етнічно толерантна особистість, соціально-психологічний тренінг.

Ірина ГРИНИК

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТРЕНИНГ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье аргументирована целесообразность внедрения социально-психологического тренинга в образовательный процесс педагогического ВУЗ. Задекларировано пути реализации тренинговой программы этнически толерантной личности. Определено позитивную динамику этнической толерантности, что свидетельствует о эффективности внедрения тренинга в превентивно-воспитательную работу высшего со студенческой молодежью.

Ключевые слова: толерантность, этническая толерантность, этнически толерантная личность, социально-психологический тренинг.

Постановка проблеми. Ураховуючи предмет нашого дослідження як особливості формування етнічної толерантності студентів, вважаємо, що саме групові методи роботи дають змогу

якнайповніше реалізувати єдність індивідуально-психологічного і соціально-психологічного принципів.

Серед групових методів важливе місце посідає соціально-психологічний тренінг, що характеризується певними особливостями. Мотивуючи вибір саме цього методу, слід визнати, що більшість тренінгів ґрунтується на перетині навчання, психотерапії та психокорекції.

Таким чином, соціально-психологічний тренінг здатний повною мірою забезпечити реалізацію індивідуально-психологічного і соціально-психологічного принципів організації програми формувального впливу. Соціально-психологічний тренінг, який за Т.С. Яценко, є однією з форм активного соціально-психологічного навчання, сприяє створенню у представників групи довіри, адже остання «...не може насаджуватися директивним чи силовими методами, вона може з'являтися лише як результат реалізації загальних цілей і спільних дій у напрямі досягнення бажаного результату. Довіра ґрунтується на проголошених у групі принципах щирості, прийняття іншого таким, яким він є, відсутності критики й заохочень, покарань, оцінних суджень тощо» [6, 11]. Як бачимо, основні принципи власне соціально-психологічної роботи у групах ґрунтуються на засадах толерантності, що само собою позитивно впливатиме на формування етнічно толерантної особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати вивчення основних принципів організації тренінгової роботи дали змогу встановити провідні завдання тренінгу етнічно толерантної особистості ознайомлення студентів з основним сутнісним змістом феномена толерантності, міжетнічної толерантності, толерантної особистості та їхніми антиподами – інтолерантністю, нетерпимістю, ксенофобією, інтолерантною особистістю; обґрунтування важливості дотримання принципу толерантності при взаємодії з різними людьми як запоруки миру та гармонії на макро- і мікрорівні у соціумі і світі; формування свідомої відмови у нетерпимому, насильницькому способі врегулювання конфліктів, суперечностей у різноманітних соціальних і життєвих ситуаціях; вияв руйнівної сили ксенофобного мислення інтолерантної особистості, що призводить до самознищення; навчання учасників тренінгу певним прийомам, які сприяли б розвитку

якостей етнічно толерантної особистості; розвиток таких складових етнічної толерантності, як здатність до рефлексії, емпатії, співчуття, співпереживання, довіри, самопізнання та гідності під час взаємодії і диференціації «Я» та «Інші» [1; 3]. Звідси, необхідність пошуків шляхів реалізації тренінгової програми як засобу формування етнічної толерантності молоді, що й стало **метою** цієї публікації.

Програма тренінгу толерантності для студентської молоді за своїм змістом передбачає три тематичні блоки. Перший – формування когнітивного компонента етнічно толерантної особистості, другий – формування афективного компонента, третій – формування конативного компонента.

Вибірка дослідження була побудована із трьох тренінгових груп. Вони склалися зі студентів другого та третього курсів соціально-гуманітарного та історичного факультетів Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка (34 особи). Дві контрольні групи були сформовані зі студентів соціально-гуманітарного факультету психології (31 особа). За статевою ознакою збалансування вибірки не проводилось.

Програма формувального впливу передбачає 7 – 8 занять по 1,5 – 2 години. Слід зазначити, що кожне заняття складається із трьох логічних компонентів. Перший становить розминку, яка спрямована на створення доброзичливої, відкритої, невимушеної атмосфери, активізацію кожного учасника та згуртування групи як єдиного колективу. Основне заняття виконує другий компонент. До нього належать міні-лекції, вправи, завдання, мозковий штурм, дискусії, які з допомогою ведучого сприяють кращому розумінню та досягненню основних завдань тренінгу. Логічне закінчення, третій компонент, становить рефлексія, обговорення. Цей компонент є необхідним для кожного тренінгового заняття. Учасники можуть ділитися своїми враженнями, почуттями, думками, настроєм, що зближує тренінгову групу, дає зворотний зв'язок, нівелює ефект незавершеної дії.

Спочатку відбувається ознайомлювально-вступна фаза, яка повинна згуртувати групу. Кожен учасник має бути готовим працювати «тут і тепер», усвідомити актуальність проблеми толерантності у нашому суспільстві. Коли відбувається знайомство, ведучий називає не лише своє ім'я, а й ті якості, риси, які він

найбільше цінує у людях. Цей метод викликає зворотну реакцію: кожен учасник починає представлятися саме у такий спосіб, називаючи якості, які є важливими у людях з його позиції.

Спочатку в одній із груп була апробована вправа на знайомство «Снігова куля», зміст якої полягав у відтворенні почутої інформації від першого до наступного учасника за чергою. Незважаючи на проблему нецікавості, монотонності, а також легкості (на перший погляд) виконання цього завдання, переважна більшість учасників відчували труднощі у відтворенні з пам'яті повністю того, що було сказано попередніми учасниками. Далі відбувається прийняття принципів та правил роботи у групі. Вони обираються методом мозкового штурму чи можуть бути зображені й продемонстровані учасникам за допомогою технічних засобів. Існують спільні групові правила та норми, які регламентують роботу фактично будь-якого соціально-психологічного тренінгу. Усі вони починають діяти з самого початку функціонування групи.

Перше заняття тренінгу розпочалося із міні-лекції ведучого про історію розвитку феномену «толерантності» у світовій культурі. Для кращого розуміння актуальності цієї проблеми, було визначено види нетерпимості та інтолерантності, які сьогодні існують у суспільстві. Слід зазначити, що міні-лекція ведучого (після визначення показників толерантності) була дещо утруднена для сприймання учасниками цієї програми. Відчуття напруги (на кшталт, а що з нами будуть робити) провокувало настороженість групи загалом. Відтак пропонувалися вправи на зближення інтересів і глибшого самопізнання учасників. Наприклад, у вправі «Дерево інтересів» кожен розповідає про своє хобі чи риси, які найповніше його характеризують, і якщо є подібні якості у того чи іншого учасника, вони разом утворюють «стовбур» чи «гілку». У результаті виходить дерево чи кущик, а всі учасники відчують себе єдиною, цілісною групою.

Мозковий штурм «Що таке толерантність?» стимулює включитися до роботи над темою нашого тренінгу, а також активізує попередні знання з проблеми толерантності. Кожен учасник самостійно подає своє розуміння поняття, потім виводиться загальногрупове.

Після цих двох вправ група була налаштована на серйозніше обговорення проблеми толерантності. Тому їм пропонується мозковий штурм «Толерантність – що це?». Ведучий роздає чисті аркуші кожному члену групи, який має написати своє визначення феномена толерантності. Після цього завдання група розбивається на кілька підгруп по три – чотири учасники, і вони обгрунтовують формулювання кожної своєї групи. Після цього один представник розповідає, чому саме таке твердження вони пропонують. Ведучий просить визначити, яке формулювання цього терміна найбільш сподобалось усім учасникам тренінгу. Яке визначення толерантності вони б надрукували, де і в якому виданні. Слід відзначити, що переважна більшість учасників відповіли, що спрямували б своє формулювання у дитячі видання, шкільні стінгазети.

Коли кожен учасник висловить усі свої ідеї, щодо застосування його тлумачення толерантності, ведучий на ватмані паперу висвітлює запропоновані визначення цього феномену. Після обговорення учасникам пропонується об'єднатися та узагальнити визначення толерантності усієї групи. Після формулювання групового тлумачення толерантності, учасників просять створити емблему толерантності. При цьому ведучий зазначає, що запропоновані формулювання толерантності мали науковий, абстрактний, інтелектуальний характер, а тепер слід підійти до більш творчого завдання: створення емблеми толерантності та визначення місця її видання: політичних документах, книгах, національних прапорах тощо.

Після цього завдання, кожен учасник особисто створює емблему толерантності за допомогою невербального вираження, тобто графічно зображає своє розуміння толерантності протягом 5 – 7 хв. Після закінчення цієї роботи, всі розглядають та знайомляться з результатами творчості учасників. Група ділиться на підгрупи за подібністю малюнків. Важливо, щоб кожен учасник сам для себе вирішив, у яку групу йому йти. Кожна створена група повинна пояснити, що є спільного у їхніх малюнках, та висунути лозунг, який би відтворював суть цих емблем (обговорення). У кінці кожна група представляє свою емблему та пояснює її задум. Наступне заняття подібне до попереднього. Учасникам роздаються їхні емблеми толерантності. Вони об'єдну-

ються у групи за власним бажанням. Після цього створюють одну спільну групову емблему.

Більшість учасників сприйняли толерантність як братську любов людей один до одного. В кожного на малюнку було зображене серце. Одна учасниця намалювала коло як символ гармонії із серцем усередині та знаком рівності під серцем, що у своєму змісті виражає толерантність. В іншого учасника світ символізує безмежне море, яким іде корабель толерантності, що повинен донести її до всіх інших людей. Учасник групи зобразив емблему толерантності у вигляді чоловіка-хіппі з крилами, який є найдобрішим, найтерпимішим та найтолерантнішим і хоче, щоб і його сприймали так само, тому над ним написаний слоган «all you need is love!». Коло як символ гармонії було зображено на половині малюнків, в одному із них були діти – хлопці та дівчата з різних країн і континентів, що тримаються за руки, а внизу малюнка написані їхні віросповідання. У постаті кожної дитини виділено серце, оскільки, на думку цієї групи, саме любов до людей є запорукою толерантності як риси особистості. Групова емблема толерантності отримала вираження у вигляді різнокольорових рук зі спогадами різних фрагментів, відомих, знакових чи предметних асоціацій із країн світу.

Наступна вправа – «Нобелівська премія» – наштовхувала учасників на думку, який внесок вони можуть зробити для людства, яка їхня відповідальність перед собою та навколишніми.

Гра-розминка «Компліменти» активізувала учасників на подальшу роботу. Кожен розповів про себе, що найяскравіше характеризує його як особистість, після цього група аплодувала йому.

Наступне завдання полягало у визначенні якостей етнічно толерантної особистості та порівнянні такої особистості із собою, зокрема діагностування власного рівня етнічної толерантності. Учасникам групи роздаються підготовлені бланки із якостями, притаманними етнічно толерантній особистості. Вони повинні визначити три властивості, виражені у них найбільше, та три риси – найменше. А у наступному стовпчику визначити тріаду характеристик, які, на їхній погляд, властиві етнічно толерантній особистості. Учасники змогли порівняти власний рівень етнічної толерантності із загальними характеристиками, що вважаються

звичними для етнічно толерантної людини. Усі характеристики, введені у бланку, були виділені в результаті теоретичного огляду літератури з проблеми етнічної толерантності особистості. Після закінчення вправи тренер зіставляє виділені групою характеристики зі своїм бланком та визначає три провідні риси етнічної толерантності, на погляд цієї групи. Отже, четверо учасників цієї тренінгової групи вважають характеристикою толерантної особистості «доброзичливість», троє – «прихильність до інших, гуманізм, вміння слухати», двоє учасників зазначили «терпіння», «чуйність», «здатність до співпереживання», один учасник виділив «довіру», «терпимість до відмінностей», «вміння не осуджувати інших». Жоден член групи не відзначив такі характеристики, як «поблажливість», «почуття гумору», «вміння володіти собою», «допитливість». Ведучий повідомляє, що всі характеристики представлені на аркуші, є рисами етнічно толерантної особистості. Тому, ті якості, які учасник відзначив як найменш йому притаманні, він самостійно може скоригувати чи усвідомити їхню важливість для зрілої особистості. Бланки, які заповнювали учасники групи, залишаються у них для самостійного аналізу та самовиховання етнічно толерантних рис особистості.

Визначення характеристик етнічно толерантної особистості змушує кожного учасника усвідомити наявність чи відсутність певних якостей у себе і групі загалом. В одній групі ця вправа була проведена у такий спосіб: ведучий роздав бланки групі із характеристиками толерантних рис людини, які були визначені Г. Олпортом. Усім учасникам було подано завдання відзначити три найбільш притаманні їм риси та три – найменш. Після ранжування списку ведучий у своєму бланку помічає кількість людей із групи, що відзначили як свою особистісну характеристику поблажливість тощо. Аналіз результатів свідчить, що жоден учасник не вважає себе прихильним до інших, водночас три особи зазначили, що хотіли б мати таку характеристику. Підрахувавши запропоновані якості загалом, ми отримали такі результати: поблажливими виявилася одна особа, дві особи – хочуть мати цю якість. Такі найяскравіші характеристики, як доброзичливість, довіра, відзначили шість осіб із групи 12 осіб, а вміння слухати, наявність почуття гумору – п'ять учасників, терпіння притаманне чотирьом особам; допитливість – трьом; альтруїзм – двом.

Хотіли б мати більш яскраве вираження терпимості п'ять осіб; вміння не осуджувати інших – п'ять осіб; терпіння – п'ять осіб; вміння володіти собою – три особи; альтруїзм, поблажливість – дві особи; довіра – одна особа; бути прихильним до інших – три особи.

Після цього проводилася міні-лекція про толерантний та інтолерантний стилі поведінки на основі теорії особистості Г. Олпорта.

Після лекції учасниками тренінгу пропонувалася вправа «Обмінний пункт». У ньому усі учасники мають змогу отримати ті якості, яких їм не вистачає, а натомість запропонувати свої, виражені найяскравіше. Програвання цієї вправи здійснювалося у нашому тренінгу так: ставиться стілець, який відіграє роль магазину, у якому представлені усі характеристики етнічно толерантної особистості.

Наступна вправа «Я висловлювання – ти висловлювання» для формування толерантного, асертивного та неконфліктного спілкування у суспільстві, навчання компромісному та конструктивному подоланню суперечностей, загалом комунікативної толерантності як такої, що безпосередньо пов'язана з етнічною. Тренер розповідає про відмінності ти-повідомлень та я-повідомлень. Учасники витягують картки з підготовленими прикладами конфліктних ситуацій із повсякденного життя. З самого початку учасникам було важко визначитися у конструктивному виході із цих ситуацій толерантним і безконфліктним шляхом. Тому тренер включився у цю ситуаційно-рольову гру. Так, першій учасниці випала ситуація подорожі з нудним естонцем у поїзді. Їй потрібно було за допомогою «я-висловлювання», зберігаючи гідність співрозмовника, повідомити його про своє бажання відпочити спокійно без продовження розмови.

Унаслідок пошуку варіантів визначили три виходи із цієї ситуації: перший – вислухати його, потім, вибачившись, мовчки відпочивати; другий – вийти з купе в коридор, з надією на те, що супутник засне; третій – підтримувати лише зовнішнім виглядом розмову із супутником за допомогою вигуків типу «угу», «ага», «так, так». Розглянувши всі запропоновані ситуації, учасники групи, виявили та навчилися використовувати «Я-висловлювання» для виходу із конфліктних ситуацій. Проте дуже часто, більше половини групи переносила відповідальність за конфлікт

на плечі третіх осіб. Після закінчення група дійшла висновку, що толерантна особистість сама несе відповідальність за здійснені вчинки та не звинувачує інших у своїх проблемах.

В іншій групі було запропоновано пригадати ситуацію із життя учасників, яка вимагала у своєму ідеалі використання «Я-висловлювання» як конструктивного виходу із конфліктної ситуації. У результаті цієї вправи алгоритм «Я-висловлювання» був засвоєний учасниками, які почали вчитися застосовувати його у різних життєвих ситуаціях, що програвалися. У ході обговорення після цієї вправи усі засвідчили, що зрозуміли, наскільки важливо без агресії та взаємних звинувачень спілкуватися з людьми.

Для розуміння того, що етнічно толерантною особистістю, може бути лише та людина, котра знає, розуміє та поважає себе як особистість. Для того, щоб отримати зворотний зв'язок від групи та один від одного учасникам пропонується вправа «5 добрих слів». Кожен член групи обвів відбиток долоні руки та написав своє ім'я. Малюнок передається іншим учасникам, які повинні написати на кожному окресленому пальці щось привабливе про власника цього відбитку, доки аркуш не повернеться до власника. Слід зазначити, що спостерігалось хвилювання у членів групи стосовно того, чи кожен напише йому якийсь «комплімент». Наприкінці вправи відбулась рефлексія і зворотний зв'язок. Кожен висловив свої почуття. Ведучий подякував учасникам за активну роботу. На наш погляд, група відкрила для себе нові можливості врегулювання конфліктних ситуацій, з'ясувала характеристики толерантної особистості, що спонукають критично подивитись на себе, сприяють особистісному росту студентів загалом.

Наступним етапом роботи тренінгової групи є корекційний, тісно пов'язаний із діагностичним. Саме в корекційній фазі здійснюється груповий вплив на кожного учасника. Він вважається кульмінаційним моментом тренінгу. Протягом цього періоду цілісно осмислюються поставлені проблеми та ситуації, учасники емоційно, вільно виражають свої почуття, переживання.

Вправа «Я-ти-ми», у ході якої кожен учасник зумів себе відчути в різних ситуаціях, тобто поза межами групи (кола) і з усіма (в центрі кола). Під час обговорення виявилось, що лише

чотирьом учасникам було дискомфортно поза межами кола, а всі інші не відчували значної незручності. Проте всі учасники зазначили, що було дуже комфортно себе почувати поряд з усіма, тобто з групою, колективом. Кожен хотів якомога швидше приєднатись до усіх, для цього один вибирав тактику прохача, другий шукав слабшого. Одна учасниця просто розірвала коло і стала з усіма. Потім вона сказала, що їй було дуже зручно в центрі кола, і вона відчула себе повноцінним лідером у цій групі.

Обговорення протягом вправи було спрямоване на те, що багато верств нашого суспільства опиняється дуже часто поза межами «кола», поза увагою, турботою, і ми теж можемо туди потрапити. Ця вправа логічно підвела нас до розминки «Вітання країн світу», що переходить у наступну сесію тренінгу «Етнічна толерантність», спрямовану на розвиток конативного компонента етнічно толерантної особистості.

Усій групі сподобалися привітання різними способами, деякі вітання були зовсім незвичними для учасників (наприклад, показати язик – Тибет, чи потертись носами як у Новій Зеландії). Ведучий наголосив на тому, що така звична формальність, як привітання може стати за певних умов причиною конфліктів чи непорозуміння, тому дуже важливо мати толерантність під час діалогу різних культур. Усі учасники погодилися, що привітання ґрунтуються на стереотипах поведінки кожного народу та закладеному кодові конкретної поведінки етносів.

Після цього пропонуються вправи на роботу з груповими стереотипами та упередженнями щодо етнічних, соціальних меншин. Вправа «Росіяни – Мусульмани» спрямована на вияв стереотипів у групі та пропрацювання з ними, щодо певних груп, складових нашого суспільства. Так, кожному члену групи був запропонований список із твердженнями, які потрібно було продовжити. За відповідями учасників групи, мусульмани люблять молитви, Аллаха, Коран, золото. Їх можна відрізнити за одягом, зовнішньому вигляду, звуках, що доносяться з мечеті. Вони завжди діють відповідно до заповідей Корана. У деяких відповідях мусульмани згадувалися у контексті проблеми тероризму, перевагам у стравах (курятина) тощо.

Наступна вправа «Подорож у купе» змушує кожного учасника проранжувати список супутників, який складається з пред-

ставників етнічних, релігійних, соціальних меншин. Групу вразив список супутників, який був розданий кожному учаснику. Їм потрібно було проранжувати три найбільш бажані супутники з цього списку та три – найменш бажані. Після цього, група ділиться на три купе (група складалася із 9 осіб), тому виникло купе № 1, № 2, № 3. Ця вправа допомагає уявити себе в ролі пасажира потяга, а також пропрацювати зі своїми стереотипами і страхами щодо певних груп у нашому суспільстві. Спільне групове рішення, тобто найбільш бажаним супутником у поїзді, виявився африканський студент, а найменш бажаним – колишній ув'язнений, та китаєць, що їсть їжу, яка неапетитно виглядає.

Усі учасники зазначили, що вони не виявляли б ворожості чи агресії до небажаних супутників у поїзді, оскільки це викликало б ланцюгову реакцію. Кожен старався б заснути та якомога швидше дістатися до пункту призначення. На запитання: «Як би Ви почували себе, коли інші люди поміняли б купе та не захотіли їхати з Вами?», учасники зазначили про те, що відчували б певну образу, дискомфорт, неприємні відчуття.

Після цього виду тренінгової роботи учасникам була запропонована вправа «Різний старт», що ґрунтується на переживанні та усвідомленні відчуттів дискримінованих груп суспільства. У ході розподілу учасників в одній групі утворилось три, в іншій тренінговій групі – чотири підгрупи. Ведучий дав інструкцію першій міні-групі намалювати весну, другій – осінь, а останній групі інструкція була надана нерозбірливо, дуже тихо, для того щоб вони не зрозуміли, що слід робити. Група, яка отримала незрозуміле завдання, побачила, що всі щось роблять, тому, очевидно, вони й собі вирішили виконувати якусь роботу із роздатковим матеріалом. Ведучий роздав одній групі фломастери, іншій – кольорові олівці, а «дискримінуючій» – кольоровий папір. Під час рефлексії цієї вправи учасники зазначили, що вони відчули несправедливе ставлення з боку ведучого. Коли закінчилось виконання поставленого завдання, перша група виграла приз – дві цукерки, друга – одну, а інша не отримала нічого. Коли розпочалось обговорення, вони зазначили про неприємні відчуття.

Після цього розпочалася наступна вправа «Дискримінація». Група розбилась знову на три підгрупи. Їм були запропоновані

різні життєві ситуації з елементами упередженого ставлення до людей різної національності та етнічного походження.

У вправі «Я подарунок для людства, тому що...» слід продовжити речення, висловити свою думку, вміти аргументувати. Також ця вправа підвищує самосвідомість та самооцінку членів групи, провокує на відповідальність перед своїми діями, сприяє самоаналізу.

Закінчення тренінгу та підбиття підсумків повинно емоційно стабілізувати кожного з учасників групи. Так, вправа «Згадати все» активізує рефлексію, вона є необхідною для отримання зворотної інформації від групи, їхніх почуттів та вражень від пройденої програми.

Вправа «Підписання особистого контракту етнічної толерантності» символічно налаштовує на відповідальність перед своїми вчинками, позицією у суспільстві. Ведучий зазначає, що ця угода змусить кожного з учасників замислитись над тим, на який період часу він залишиться терпимим до відмінностей, способу життя та поглядів інших людей.

Цей контракт буде своєрідним нагадуванням про тренінг, а його дата і підпис учасника свідчатимуть про його обіцянку дотримуватись принципу етнічної толерантності у своєму житті та проповідувати його у суспільстві загалом. Наприкінці останнього заняття тренінгу толерантності, тренер пропонує всім учасникам ознайомитись із особистим контрактом толерантності чи терпимості.

Висновки. Загалом тренінг «Етнічно толерантна особистість» проходив у гарній психологічній атмосфері з активною участю усіх учасників групи, їхнім бажанням робити творчі внески у виконання різних вправ. Слід зазначити, що активність учасників підвищувалась протягом самого тренінгу і набувала свого піку у ході програвання різних рольових ігор та ситуацій, що моделювали взаємодію з представниками інших національно-культурних просторів.

Особливості динаміки етнічної толерантності у контрольній та експериментальній групах до і після впровадження тренінгу зображено на рисунку 1.

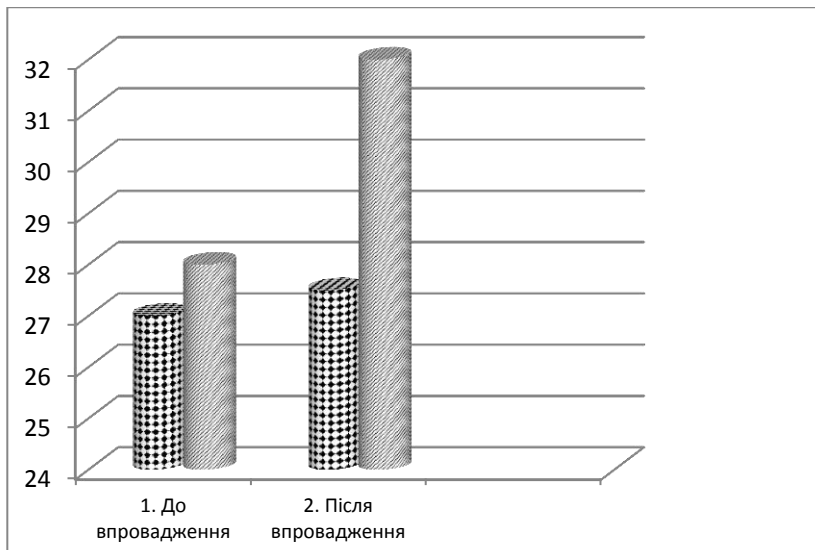

Рисунок 1. Динаміка етнічної толерантності

Перспективами подальшого пошуку у цій царині є дослідження толерантності як важливої особистісної властивості, що визначає ефективність інтерперсональної взаємодії особистості загалом.

Література

1. Вачков И.В. Основы группового тренинга. Психотехники : учебное пособие / Игорь Викторович Вачков. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Издательство «Ось-89», 2001. – 224 с.
2. Кихтюк О.В. Концептуальна модель етнічно толерантної особистості / О.В. Кихтюк // Психологічні перспективи. – Випуск 15. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – С. 82–93.
3. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Кьел Эрик Рудестам ; [пер. А. Голубев, Л. Трубицина, Э. Дикий]. – СПб. : Питер, 2001. – 384 с.
4. Солдатова Г.У. Психодиагностика толерантности личности / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
5. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному середовищі / О. Майборода та ін. – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2002. – 311 с.

6. Яценко Т.С. Прикладні аспекти застосування активного соціально-психологічного навчання у школі : навч. посіб. / Т. Яценко, С.М. Авраменко, М.П. Зажирко, С.Г. Харенко. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2006. – 112 с.

References

1. Vachkov, I.V. (2001). *Osnovy gruppovogo treninga. Psikhotehniki [Fundamentals of group training. Psychotechniques]* (2nd ed., rev.). Moscow: Os-89 [in Russian].
2. Kykhtiuk, O.V. (2009). Kontseptualna model etnichno tolerantnoi osobystosti [Conceptual model of ethnically tolerant personality]. *Psykhologichni perspektivy – Psychological perspectives*. (Issue 15), (pp. 82–93). Lutsk: RVV «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
3. Rudestam, K. (2001). *Gruppovaya psikhoterapiya. Psikhokorreksiionnye grupy: teoria i praktika [Group psychotherapy. Psycho-correction groups: theory and practice]* (A. Golubev, L. Trubitsina, E. Dikiy, Trans.). Saint Petersburg: Piter [in Russian].
4. Soldatova, G.U., & Shaygerova, L.A. (2008). *Psikhodiagnostika tolerantnosti lichnosti [Psychodiagnosics of personality tolerance]*. Moscow: Smysl [in Russian].
5. Maiboroda, O., et al. (2002). *Spryannia poshyrenniu tolerantnosti u polietnichnomu seredovyshchi [Promoting tolerance in a multiethnic environment]*. Kyiv: Fond Evropa XXI [in Ukrainian].
6. Yatsenko, T.S., Avramenko, S.M., Zazhyrko, M.P., & Kharenko, S.H. (2006). *Prykladni aspekty zastosuvannia aktyvnoho sotsialno-psykhologichnoho navchannia u shkoli [Applied aspects of the use of an active social-psychological training in school]*. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu. [in Ukrainian].